

BIRGITTE KVIST POULSEN

HEGEL

OG TREENIGHEDEN

ANIS

Birgitte Kvist Poulsen
Hegel og treenigheden

Forlaget ANIS
København 2009

Hegel og treenigheden
Birgitte Kvist Poulsen

© Forfatteren og Forlaget ANIS, 2009

Bogen er sat med Garamond på Religionspædagogisk Center,
trykt hos Specialtrykkeriet

ISBN-13: 978-87-7457-441-5

Omslag: *Mindgame*
Forsideillustrationen viser detalje af *Skulptur 87* (1987, Statens
Museum for Kunst) udført af Hein Heinsen og gengives her med
tilladelse fra kunstneren. Skulpturen har en højde på 320 cm og er
udført i bronze

Udgivet med støtte fra G.E.C. Gads fond, FELIX-Fonden
og Augustinusfonden

Forlaget ANIS
Frederiksberg Allé 10
DK-1820 Frederiksberg C
tlf. 3324 9250 – fax 3325 0607
www.anis.dk

Forord 7

Indledning 13

1. Modernitet 21

- 1.1. Tradition og modernitet 22
- 1.2. Selvbestemmelse og fællesskab 24
- 1.3. Metafysik og modernitet 26
- 1.4. Endelighed – uendelighed 30
- 1.5. Fremmedgørelse og distance 32
- 1.6. Tro og modernitet – den unge Hegels religionskritik 34
- 1.7. Livet selv og spørgsmålet om en almen morallov 37
- 1.8. Kærlighed og fornuft 39

2. Splittelse og enhed 45

- 2.1. Religionsfilosofi, refleksion og fornuft 46
- 2.2. Bevidsthedens modstand som fornuftens drivkraft 52
- 2.3. Forestillingsevns betydning for fornuftens udfoldelse 57
- 2.4. Via omvejen til fornuften 61
- 2.5. Hegels religions- og modernitetskritik, subjektivitetsbestemmelse og forestillingsevne 65

3. Åndens Fænomenologi 71

- 3.1. Bevægelse og bestemmelse 73
- 3.2. Forestilling – begreb 80
- 3.3 Tænkningens bevægelse/erfaring 86
- 3.4. Selvbevidsthed, frihed og forsoning 92
- 3.5. Herre-slave forholdet 95
- 3.6. Den ulykkelige bevidsthed 100
- 3.7. Immanent og økonomisk treenighed 106
- 3.8. Den absolutte viden 115

4. Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften 123

- 4.1. Åndens selverkendelse og Guds subjektivitet 124
- 4.2. Den menneskelige subjektivitets “første og andet udkast” 128
- 4.3. Subjektets foranderlige væren 132

4.4. Vilje og erkendelse	134
4.5. Selvbevidsthed og anerkendelse	141
4.6. Den absolutte ånd	148
5. Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte	157
5.1. Hegels historieforståelse og kritik heraf	158
5.2. Det ubestemt uendelige	163
5.3. Det verdenshistoriske teater	166
5.4. Teaterstykkets kulisse	170
5.5. Lidenskab, vilje og forsoning	175
5.6. Historiefilosofi og eskatologi	182
6. Vorlesungen über die Philosophie der Religion	193
6.1. Religionsfilosofiens “historisk-logiske” grund	194
6.2. Religionsfilosofiens komposition	198
6.3. Den absolutte religion	201
6.4. Forestillingens dialektiske funktion	205
6.5. Kærlighedens logik	212
6.6. Kærlighedens selvafhændelse	217
6.7. Gudbilledlighed og synd	227
6.8. Religion og filosofi – forsoningens mulighed?	234
Afslutning	243
Litteratur	251

Forord

Denne bog koncentrerer sig om teologen Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) og er en systematisk introduktion til Hegels tænkning, særligt til hans treenighedsteologi, der udfolder sig som en moderne religionsfilosofi.¹ Det betyder, at Hegels overvejelser over, hvad det vil sige at være menneske, tydes religiøst, og udgør det, som jeg kalder hans subjektivitetsteori: Hvad det vil sige at være menneske, kan altså ikke indkredses uden at medtænke menneskets forhold til Gud, og herunder hører også menneskets forhold til sig selv, dets forhold til andre mennesker og dets forhold til verden.

Hegels teologiske tydning af den menneskelige eksistens udtrykker hans menneskesyn og knyttes overordnet til hans forståelse af “begrebet” som kategori, altså til forståelsen af hvad et begreb er. Den dialektiske logik er det fundament, der bærer hans tænkning, og han arbejder ud fra grundbegreber, hvis indbyrdes sammenhæng, det drejer sig om at klarlægge. Centrale grundbegreber som liv, kærlighed og anerkendelse indeholder modsætningen i sig, som er det Hegel kalder “negationen”.

Hegels overvejelser over negationen er afgørende, og må ses som selve “motoren” i hans tænkning. Negationen lægger eftertryk på bruddet eller adskillelsen. Det vil sige, at når vi stilles over for noget, vi ikke kender, noget som er anderledes end os selv, så opstår en umiddelbar modstand i vores bevidsthed. Det letteste for den menneskelige bevidsthed er at forsøge at skaffe

---

1. Bogen er en omarbejdelse af min ph.d.-afhandling, *Modernitet og trinitet – set i lyset af G.W.F. Hegels Geist-struktur*, som jeg forsvarede i marts 2004 på Afdeling for Systematisk Teologi, Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet.

det, der yder modstand af vejen og derved frigøre sig fra det. Det kan gøres på mange måder, da bevidstheden er en kompleks størrelse, men en helt almindelig reaktion er at opfatte modstanden som fremmed/det helt andet i forhold til mig, og dermed ignorere en grundlæggende afhængighed af det andet. På den måde kan man anføre, at bevidstheden anerkender det anderledes som en selvstændig størrelse, men hvis vi samtidig undlader at anerkende dette selvstændige som betydningsfuldt for mig, for min bevidstheds- og identitetsudvikling, og i sidste ende som betydningsfuldt for den helhed, vi som enkeltindivider indgår i, overser vi en afgørende pointe: Integrationen og anerkendelsen af at det fremmedes selvstændighed er af radikal betydning for det enkelte menneskes integritet – og i sidste ende afgørende for sammenhængen i et moderne differentieret samfund.

Hegel taler ud fra en sammenhængende religiøs kontekst, kristendommens. Og han forstår ydermere kristendommen som den fuldendte religion, altså som det sidste trin i religionernes historie. Han kunne naturligvis ikke forudse vore dages globalisering og mobilitet. Derfor er et samfund, der lever med mange religioner i fredelig sameksistens, ikke det mest indlysende udgangspunkt for hans overvejelser over religionens status i det moderne samfund, det vil sige et samfund, hvor det enkelte menneske tilkendes selvstændighed politisk og religiøst såvel som bevidsthedsmæssigt. Men i kraft af tankerne om det man kan kalde “den differentierede enhed”, er jeg overbevist om, at han ville have fundet stor glæde ved, at teorien om anerkendelse på denne måde kunne forstærkes af argumenter hentet fra virkeligheden og praksis selv.

Aktualiseringen af spørgsmålet om religionens status springer i øjnene i en tid, hvor vores religiøse selvforståelse mødes af andre bud end kristendommens tolkning af den menneskelige eksistens. Den igangværende diskussion om religion grunder sig desværre ofte i en frygt for det fremmede, for andre religioner, og især islam. Min bog skal ikke ses som partsindlæg i denne debat, men gerne som inspiration til en mindre aggressiv og mere saglig diskussion af forholdet mellem religion og modernitet. Dette ønske gælder også diskussionen med den såkaldte nyateisme, der i mine øjne foretager en reduktion af mennesket ved at forudsætte, at troende igennem tiderne har et

særligt behov for trøst eller mening med livet. Religion er båret af mennesker, og som sådan er den en uomgængelig del af den menneskelige tilværelse. Religion er en måde at forholde sig til livet på, en fortolkning af tilværelsen og menneskets placering i den. Et synspunkt, der ligger helt på linje med ateistens, der forholder sig til livet på en sådan måde, at han eller hun udtrykker og styrker sig ved sin ikke-tro.

Religion er et menneskeligt anliggende, og der er tale om fortolkning af tilværelsen. I religionen sætter vi os i forbindelse med det, der betyder noget for os: Kærlighed, liv, død. Sagt på en anden måde beskæftiger religionens fortolkninger sig med det problematiske ved menneskets eksistens og konfronterer os med de erfaringer, der fortæller os, at vi skal leve videre, selvom vi kommer til kort.

Det er denne problemstilling, Hegel skriver ud fra og har et veludviklet blik for. Hans fænomenologiske analyser bidrager vedkommende til spørgsmålet, hvad det vil sige at være menneske i en moderne tilværelse. Formuleret i et negativt skær arbejder han ud fra en spænding i den religiøse eksistens: Dét at leve med to synsvinkler. Hans analyser viser os bl.a., hvor svært vi har ved at holde perspektiverne sammen, når vores erfaringer og rationelle bevidsthed støder sammen med de religiøse udsagn. Et udsagn som fx: "Verden er god, fordi den er skabt," taler vores erfaringer imod. Det religiøse udsagn udtrykker noget selvfølgeligt, men forstået som noget, vi ikke kan sige os selv. Dermed er der forskel på religionens syn og på min opfattelse af verden. Formuleret positivt er den religiøse eksistens kendetegnet ved at udholde en spænding eller dobbelthed. Denne evne gør, at Hegel kan plædere for sit begreb om den "differentierede enhed", en enhed eller sammenhæng, der sætter sig igennem på trods af splittelsen og netop opretholder sig *via* modsætningerne. Begrebet om en sådan differentieret enhed, og evnen til at sammenholde det modsatrettede/modsætningerne, ser han forbilledligt tegnet i kristendommens inkarnationsdogme.

Uafhængigt af vor tids kontekst står et overordnet spørgsmål derfor tilbage: Gives der med kristendommen, i en så kompleks, urolig og differentieret epoke defineret som det moderne, en slags "foranderlig uforanderlighed", der i kraft af sin indre dynamik er i stand til at tale vedkommende og korri-

gerende til den menneskelige subjektivitet og på denne måde pege på en mulig forsoning i det moderne.

Hegels udfoldelse af kristendommens substans, treenigheden, udvindes i kraft af hans åndsbegreb, og er et udfordrende forsøg på at imødekomme mangfoldigheden og splittelsen i det moderne samfund. En undersøgelse af de nævnte problemstillinger kan dog ikke se bort fra den religions- og kristendomskritik, Hegel også udøver. Kritikken undergår en forandring gennem hans værk, men en gennemgående pointe er, at moderniteten ikke er kristendommens fjende eller omvendt. Modernitetens potentiale er dens dynamik og udvikling, der altid vil gå i rette med traditionen og således "redde" den fra stivhed og fastlåsthed. Det samme kan imidlertid hævdes om kristendommens potentiale. Dette potentiale ligger i dialektikken mellem kristendommens teoretiske og praktiske aspekt, hvor sidstnævnte forstås ud fra den menneskelige subjektivitets religiøse følelse og forestilling, og førstnævnte mere eller mindre er den systematiske regnskabsaflæggelse herfor.

Ved at bringe denne indre spænding frem i lyset yder kristendommen ikke bare en korrektion af moderniteten og indgår i en dialog med denne, men – og det er i høj grad dens styrke – den yder også en egen form for selvkritik. Menneskets religiøse forestillinger spiller en betydelig rolle i Hegels religionskritik, men hermed rettes en afgørende kritik mod den institutionaliserede kristendom. De religiøse forestillinger lever ifølge Hegel deres eget liv uden den påkrævede begrebslige afklaring og korrektion, og når Gud er sat i verden som tanke og forestilling, er der også altid en risiko for, at han løsriver sig fra de bestemmelser, som traditionen fastsætter. Det er dette brud mellem tradition og menneskets forestillinger og selvforståelse, som Hegels tænkning bevæger sig omkring.

Udgangspunktet er det modernes splittelse, og det er Hegels påstand, at selve splittelsen beriger virkeligheden, som således fornyes og nuanceres i kraft af modsætningernes udfoldelse. Det moderne er til stadighed underlagt forandring og er derfor også forandrende. Det moderne som legitimationsprojekt er dermed permanent, fordi kravet om forståelse af samtiden stilles til noget, der i sig selv er foranderligt. Kriteriet for det, der skal bedømmes og legitimeres, vil derfor vedvarende kunne korrigeres.

Hegels overordnede ambition er at bringe helheden i det differentierede samfund frem, og på denne måde gentænke enheden mellem mennesket og det almene. Denne ambition fører til en reformulering af den teologiske antropologi. Ad vejen over analyser af livs- og kærlighedsbegrebet når han frem til, at den absolutte ånd svarer på og er i stand til at rumme splittelsen. Ånden udlægges med andre ord som enhedsskabende instans, og med åndsbegrebet åbnes for sammenhængen mellem modernitet, subjektivitet og kristendom. Hegels religionsfilosofiske metode udleder bevidsthedsfigurer og teologiske tankestrukturer, der stadig er aktuelle for teologien og filosofien men også for diskussionen af religionens status i det moderne samfund. Hans bemærkelsesværdige evne til at sammenknytte en samfundspolitisk optik med religionshistorien og i sidste ende med kristendommens "grund-sandheder" udgør hans tænkings aktualitet.

Bruddet eller afstanden er også en del af drivkraften bag nærværende bog, og jeg vil gerne benytte lejligheden til at takke FELIX-fonden, GADs-fond og Augustinus Fonden for økonomisk støtte til publiceringen. Ligesom jeg også benytter lejligheden til at takke Arne Grøn for hans aldrig svigtende interesse og nærvær. Hans kritik og skarpe blik for selv den mindste nuance har både været en udfordring og en kolossal støtte – ikke kun under ph.d.-forløbet men helt tilbage til grunduddannelsen på teologi. Tak for det. Ligeledes takker jeg bedømmelsesudvalget for ph.d.-afhandlingen for en gennemgribende respons, skriftligt såvel som ved det mundtlige forsvar. En særlig tak rettes til Wenche Marit Quist og Søren Kjær Bruun for mangfoldige og udbytterige diskussioner. Mine forældre skal også siges tak for uden forbehold at stille optimale betingelser for skriveprocessen til rådighed – både dengang og nu. Mette Wolf Iversen skylder jeg en kæmpe tak for og glæde over hendes skarpsindige gennemlæsning af bogens manuskript og inspirerende meningsudvekslinger. Og endelig takker jeg Hanne for hendes gennemgående deltagelse og uselviske opbakning, uden hvilken den fornødne frihed i og glæde ved skriveprocessen ikke havde været mulig.

Indledning

Hegels teologi hænger nøje sammen med hans filosofiske dannelse. Hans opfattelse af det moderne, sekulariserede samfund udfolder sig i takt med overvejelserne over, hvad det vil sige at være menneske. Menneskesyn og gudsbegreb er tæt vævet sammen.

Udgangspunktet for den moderne filosofi er sammenbruddet i det fælles meningsgivende rum. Vælger man at begræde dette, støtter man sig til argumenter, der som oftest er stærkt kritiske mod autonomitanken. Ikke sjældent ender kritikken i den fejlagtige konklusion, at det moderne samfunds subjekt kun refererer til sig selv i opfattelsen af virkeligheden og derved lægger afstand til menneskets indfældethed i verden. "Selvberoeende" lyder det diagnostisk fra kritikerne, der dermed mener "sig selv nok". Denne kritik er også blevet rettet mod menneskets placering i det hegelske *System*. Hegel er berømt – og berygtet – for sit *System*, ikke mindst i den danske Hegel-reception. *Systemet* er Hegels forsøg på at redegøre for en omfattende helhedsforståelse af verden, og af især Søren Kierkegaard fremstilles han som en systemets tænkner, der ikke levner plads til det enkelte menneske. I sidste ende bliver mennesket en abstrakt størrelse, der ensomt tænker sig selv. Det er min hensigt at vise, at den nævnte tilgang er en unuanceret forståelse af Hegels tænkning og ikke mindst af *Systemet*. Kritikken overser nemlig en afgørende pointe i Hegels dialektiske tænkning: Den går ikke "umiddelbart op", den går ikke i ring og kan dermed heller ikke forklares som en restløs gennemførelse af skemaet: "tese – antitese – syntese" (undtagelser er J. K. Bukdahl, A. Grøn, J. Huggler og J. Stewart). Det viser sig derfor, at der er en hel del flere ligheder imellem Hegel og Kierkegaard, end den danske reception har været

opmærksom på. Indlysende ligheder har jeg, når det har været muligt, gjort opmærksom på i fodnoterne.

Kritikken skyldes en ensidig opfattelse af den traditionelle udlægning af forholdet mellem antitesen eller negationen, der efter min mening netop er Hegels modtræk til den statiske tænkning. Vurderer man derfor Hegels dialektik som et forsøg på at bemægtige sig virkeligheden ved at drive den til abstraktionens “vanvid”, hvor virkeligheden så at sige går op i begreber, kritiserer man ironisk nok Hegel med hans eget våben, idet kritikken afhængighed af den traditionelle subjekt/objekt-dikotomi afsløres. Med sit *System* forsøger Hegel i mine øjne tværtimod at vise, at åndens begreb er undervejs, ikke bare i historien/virkeligheden, men også i hans egen forståelse af *Systemet*.

I Hegel-receptionen generelt er det en almindelig antagelse, at begrebet “opsluger” forestillingen eller lidt mildere udtrykt, hævdes det, at forestillingen ophæves i begrebet. Det er min overbevisning, at dette er en problematisk udlægning af forholdet mellem forestilling og begreb. Det unuancerede skyldes som oftest en ensidig læggen vægt på det filosofiske aspekt ved Hegels tænkning og dermed en lige så ensidig udlægning af hans menneskesyn, der for øvrigt er et forholdsvist underbelyst emne hos Hegel. Sagt med andre ord: Betoneres filosofien hos Hegel, overses det meget ofte, at mennesket – subjektet – udover at forstås ligefremt i forhold til objektet bestemmes yderligere som: “übergreifend”.

At mennesket “griber over på” har at gøre med bevidsthedsbestemmelsen og ikke mindst med forestillingens funktion i bestemmelsen af bevidstheden. For at forstå et begrebs indhold er forestillingen nødvendig. I en abstrakt tilgang til indholdet opnås en vis forståelse, men en egentlig tilegnelse af indholdet er ikke nødvendigvis til stede. Der er forskel på at kende noget og erkende noget, og denne forskel ligger netop i menneskets bevidsthedsevne. Kender man noget, er dette “noget” også *for* bevidstheden, men mennesket griber ikke nødvendigvis *over* på det. Der består i stedet en adskillelse mellem menneske/subjekt og objekt, fordi de forstås som selvstændige størrelser. Det er nu Hegels fordring, at denne adskillelse skal ophæves og dertil kræves forestillingens hjælp. Mennesket skal, når det står over for objektet, forestille sig,

at dette er en del af mennesket selv. Skal objektet derfor erkendes og anerkendes som andet end det, der står i modsætning til mennesket, må den første måde at kende objektet på opgives, og i stedet skal mennesket forestille sig muligheden af objektets og subjektets indbyrdes afhængighed.

En afgørende tese i nærværende bog er, at forestillingen skal betragtes som en kvalificerende evne eller det "medium", som tilfører begrebets abstrakte indhold den bevægelighed, der hjælper mennesket til en forståelse af netop begrebets indhold, hvad end der fx er tale om begrebet menneske, begrebet liv eller begrebet kærlighed. Forestillingen har på denne måde en korrigerende funktion i menneskets forståelse af sig selv, af den anden, og af Gud. Dette er dens positive side. Dens negative er også at finde i den menneskelige selvforståelse og bevidsthedsevne. Forestillingen kan nemlig fastholde mennesket i en ensidig og fastlåst opfattelse af sig selv, af den anden og af det religiøse. Derfor kræves den dialektiske udveksling med begrebet, det objektive indhold, og dermed appelleres til den tankemæssige udfoldelse af de religiøse forestillinger.

Analyserne af forholdet mellem fremmedgørelse og anerkendelse er ikke blot en overbevisende nøgle, der kan åbne for forståelsen af forholdet mellem modernitet og kristendom, men bidrager tillige til nytænkning inden for kristendommens egne rammer. Tanken om forestillingens og begrebets dialektiske funktion er på denne måde teologiens kritiske instans, der kan korrigere og udvikle kristendommen. Det dynamiske og processuelle ligger i kristendommen selv, i treenighedsbegrebet, og kendetegner altså ikke kun dét, som vi forstår ved et moderne samfund, men – kunne man sige – dominerer det moderne.

Bogens kap. 1 tager udgangspunkt i Hegels forståelse af det moderne og belyser den filosofiske baggrund, som hans tænkning er rundet af. Samtidig betones, at Hegel allerede i ungdomsårene sætter sine egne accenter på den filosofiske og teologiske tænkning. Kap. 2 fokuserer på differentieringen, det modernes splittelse, og menneskets behov for og stræben efter enhed, selvoverensstemmelse. Trods splittelse og konstant forandring følger Hegel den overbevisning, at der netop også eksisterer forhold, som grundlæggende gør sig gældende i kraft af deres evne til at fremdrage kontinuitet: Livet selv, kær-

ligheden og døden. Hans overvejelser over den menneskelige bevidstheds evne, fornuft og gudserkendelse introduceres.

Kap. 3 om *Die Phänomenologie des Geistes* (herefter: *Åndens Fænomenologi*) behandler bevidsthedens evne til at overskride sig selv i kraft af “det andet” og fremhæver på denne baggrund udvekslingen mellem bl.a. forestilling og begreb. Ydermere betones Hegels opfattelse af forholdet mellem den immanente og den økonomiske treenighed. I kraft af bogens tematik og ønsket om en vis progression indgår værket i den egenskab at skulle danne overgang mellem bogens indledende del og bogens anden del. Forståelsen af den menneskelige subjektivitet står stadig i forgrunden, men der kastes et anderledes lys over denne, idet Hegels treenighedstanker inddrages. Disse 3 kapitler udgør bogens første del, der lægger vægt på den menneskelige subjektivitets stræben efter forsoning og evne til forening/identitet.

Bogens anden del udfolder forholdet mellem den menneskelige og den guddommelige subjektivitet. Kap. 4 omhandler *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften* (herefter: *Enzyklopædien*) og fremdrager gudsbegrebet, den absolutte *Geist*, som model for det menneskelige åndsbegreb. Forholdet mellem den immanente og den økonomiske treenighed er baggrunden for Hegels forståelse af gudsbegrebet – et forhold, der bliver afgørende for forståelsen af den menneskelige subjektivitet. Den guddommelige selvudfoldelse, der finder sted i kraft af treenighedens indre udveksling, afspejler perspektiverne *i sig selv* (“an sich”) og *for sig selv* (“für sich”) og finder sit prægnante udtryk i Guds inkarnation, det vil sige, når det guddommelige griber konkret over på det menneskelige. Derfor viser det sig, at det guddommelige og det menneskelige er hinandens forudsætninger. Fremmedgørelsesbegrebet, som vi møder i *Åndens Fænomenologi*, “flyttes” fra specifikt at være et moment i den menneskelige bevidsthed til mødet mellem Gud og menneske. Derved undgår Hegel guddommeliggørelsen af mennesket og en ren humanisering af Gud, fordi fremmedgørelsen betegner den afgørende forskel imellem Gud og menneske. I modsætning til mennesket er Gud nemlig i stand til at opretholde sig selv i den totale selvafhængelse og er fra begyndelsen bevidst om sin egen subjektivitets udfoldelse: Bevægelsen imellem den immanente og den økonomiske treenighed. Som model for den menneske-

lige subjektivitet stiller Gud på denne måde en opgave til mennesket, og det træder tydeligt frem, at menneskets identitet eller selvoverensstemmelse ikke ligger fast fra begyndelsen.

Denne uafsluttethed i den menneskelige eksistens er det eksplicite udgangspunkt for kap. 5. Til grund for dette kapitel ligger *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* (herefter: *Historiefilosofien*). Som modvægt til uafsluttetheden sætter Hegel nemlig nødvendigheden. Hans berømte dictum: "Verdenshistorien er frihedens fremskridt i bevidstheden – et fremskridt som vi må erkende i dets nødvendighed" (*WzB*; 12,32), betoner det absoluttes betydning for udfoldelsen af den menneskelige frihed. Verdenshistorien er den "teaterscene", hvor bevidstheden udspiller sig, og nødvendigheden i verdenshistorien har en teologisk kulisse: Historien om syndefaldet. Der er to niveauer i belysningen af friheden. Det ene plan kalder jeg grundvilkåret, der former sig både som en ideologisk hævde af frihedens mulighed i samfundet og som en teologisk overbevisning om frihedens virkelige tilstedeværelse. Det andet plan angår menneskets tilgang til dette grundvilkår. På den vis bliver der tale om menneskets dobbelte status af afhængighed og autonomi. Afhængigheden forstås her som menneskets indfældethed i den allerede eksisterende historie om frihedens realisation i verdenshistorien. Menneskets autonomi fremdrager derimod spørgsmålet, hvorledes mennesket stiller sig til den omgivende historie. Hensigten med tematiseringen af forholdet mellem autonomi og afhængighed er at diskutere forsoningens rolle i Hegels tænkning. På den baggrund viser det sig, at frihedens kompleksitet forstås ud fra spillet imellem realhistorie og frelseshistorie.

Bogens sidste kap. 6 inddrager *Vorlesungen über die Philosophie der Religion* (herefter: *Religionsfilosofien*). Den gensidige udfoldelse af bevidsthed imellem Gud og menneske uddybes, og samtidig lægges accenten på kristendommen, især åbenbaringen af det guddommelige og det menneskelige i Jesus Kristus. Sammenhængen er karakteriseret ved en bevægelse om selvbevidsthedens akse og knyttes tæt til Hegels forståelse af begrebet som kategori. Begrebets momenter: "Almenhed", "særlighed" og "enkelthed" afspejler selvbevidsthedens udfoldelse men bestemmer samtidig åndsbegrebet og dermed opfattelsen af subjektivitet, den guddommelige såvel som den men-

neskelige. Momenterne viser, at der er tale om en proces i begrebet, i selvbevidstheden og i *Geist*. Disse forhold har bogens foregående kapitler lagt op til. Med det afsluttende kapitel sættes bevægelsen i direkte forbindelse med en undersøgelse af forholdet mellem treenighed og den menneskelige subjektivitet. Det betyder, at dialektikken mellem begreb og forestilling atter fremdrages. Dermed betones fordringen til mennesket: Tilegnelsen af det kristne grunddogme om treenigheden, en tilegnelse der bedst finder sted, når mennesket lader dette dogme – som et prisme – gennemlyse den menneskelige eksistens. Dermed lægger bogens anden del vægt på forsoningen set specifikt i relation til den guddommelige subjektivitet.

Dermed kan bogens problemstillinger sammenfattes i følgende fem teser. 1: Hegels forståelse af åndsbegrebet opviser en strukturlighed mellem Guds teleologi og den menneskelige ånds selvudfoldelse. Denne lighed må imidlertid ikke opfattes entydigt, eftersom Gud som den treenige Gud forstås som den grund, mennesket skal udfolde. Der er med andre ord også tale om en forskel på Guds og menneskets subjektivitet. 2: Det afgørende udgangspunkt for udfoldelsen af både den guddommelige og den menneskelige subjektivitet er negationen eller splittelsen. Dermed er den brudte karakter i selvforholdet kendetegnet for mennesket, hvorimod Guds væsen snarere “bryder igennem”, hvilket vises i diskussionen af forholdet mellem den immanente og den økonomiske treenighed. Bruddet eller forskellen mellem Gud og menneske leder direkte over i den tredje tese. 3: Guds selvudfoldelse giver mennesket mulighed for at (gen)vinde identitet, at opnå enhed i selvforholdet. Det har jeg valgt at kalde “gudbilledlighedens reproduktion”. Strukturligheden giver mulighed for at forstå Guds selvudfoldelse som model for den menneskelige subjektivitet. Samtidig betragtes det implicite spørgsmål om forsoningens mulighed forskelligt i den guddommelige og den menneskelige subjektivitet.

Spørgsmålet om forsoningen udfoldes i et tæt samspil mellem antropologi, skabelsesteologi og kristologi. Udlægningen af den absolutte ånd forstået som treenighedens Gud fremdrager netop disse aspekter på baggrund af den bemærkelsesværdige strukturlighed og forskel. Dermed er vi fremme ved den fjerde tese. 4: Hegel insisterer på kristendommens frelsende karakter. Det er

dog et omstridt punkt i forskningen. Hans religionsfilosofiske forelæsninger klunger ud i en “mislyd”, der kan tolkes således, at Hegel holder døren åben for en mere kritisk bedømmelse af kristendommen forstået som eksponenten for forsoningen i det moderne. Denne sidstnævnte tese peger derfor ud over Hegels værk og kan med fordel suppleres af en diskussion, der koncentrerer sig om denne problemstilling: Hvorvidt kan kristendommen i det moderne siges at være meningsgivende instans? Kan den give enhed og sammenhæng for mennesket? Den femte tese bringer forestillingens funktion i spil. 5: Kristendommen kan kun bringe mening og sammenhæng på trods, idet den går i rette med menneskets forestillinger og tilfører disse en begrebslig substans, samtidig med at dette indhold netop drager nytte af den religiøse forestilling selv.

I dette tegner sig således et aspekt af religionskritikken, der går specifikt på den religiøse bevidsthed men også er rettet mod den kristne teologis selvforståelse: Korrektionen af og udfordringen til den menneskelige bevidsthed, den religiøse forestilling, og teologiens beskæftigelse med gudsbegrebet. I forhold til den menneskelige subjektivitet forstås kristendommen dermed som en paradoks religion, der med sin fastsættelse af mening og modsigelse af den menneskelige eksistens netop er “frelsende” i den forstand, at udlægningen af kristendommens indhold “redder” mennesket fra sig selv, fra dets forkerte forestillinger – målt ud fra en ikke-menneskelig målestok: Ud fra Guds subjektivitet. Begrebet om Guds subjektivitet og relationen til den menneskelige peger altså på udfordringen til den teologiske selvforståelse. Hegels bemærkelsesværdige reformulering af treenhedens relationelle struktur radikaliserer forståelsen af gudsbegrebet og kalder på en teologisk selvbesindelse, der genoptager overvejelserne over forholdet mellem Gud og menneske.

Undersøgelsen af forholdet mellem modernitet, subjektivitet og kristendom er formmæssigt lagt kronologisk an, men den underliggende tematiske progression står i forgrunden. Jeg har fravalgt en bred gennemgang af de for bogen aktuelle værker, og i stedet valgt at gennemføre detaljerede undersøgelser af specifikt udvalgte tekstpassager, der peger hen på en forståelse af den menneskelige subjektivitets rolle i Hegels værk. Samtidig peger disse og

andre udvalg hen på Hegels forståelse af treenigheden, den guddommelige subjektivitet. En kommenteret udgave på tysk af Hegels samlede værker er undervejs (*Gesammelte Werke*, Felix Meiner Verlag, Hamburg). I 2007-08 afsluttedes publiceringen af hovedværker og langt de fleste udkast/uddrag. Udgivelsen af en del af forelæsningsnedskrifterne er stadig undervejs. For at lette orienteringen mest muligt har jeg valgt udelukkende at basere min undersøgelse på *Theorie Werkausgabe, Werke in zwanzig Banden*, 3. udgave (forkortet *WzB*. Udgivet af Suhrkamp. Frankfurt am Main, 1996). Dette valg begrundes jeg med, at mit ærinde er en tematisk undersøgelse fremfor en decideret kommenterende undersøgelse.

Jeg har så vidt muligt forsøgt at holde diskussioner med sekundærlitteratur ude af selve teksten og henført denne til noterne nederst på siden. Hvor jeg har fundet det relevant, er de skrevet ind i selve brødteksten, men de fleste diskussioner fra den oprindelige afhandling er slet ikke medtaget. I noterne kan forekomme citater på tysk, mens alle citater, der bringes i brødteksten, er på dansk. I forhold til de Hegel-værker, der behandles i bogen, er det kun *Åndens Fænomenologi*, der er oversat til dansk. Derfor er citaterne hentet fra alle øvrige skrifter og værker min egen oversættelse. Bogen indeholder desuden en bibliografi over de anvendte værker.

Litteratur

Jeg henviser til Hegels værker i *Theorie Werkausgabe, Werke in zwanzig Banden*, 3. udgave, udgivet af Suhrkamp Verlag Frankfurt am Main 1970. Jeg henviser i parentes, først med forkortelse *WzB*, dernæst med to tal, refererende til bind og sidetal. Referencerne til *Enzyklopädiem* er desuden forsynet med en henvisning til nummeret på den paragraf, hvor citatet findes. *Åndens Fænomenologi* er oversat til dansk i 2005 på Gyldendal, hvorfor jeg også henviser til den.

Henvisningerne til Søren Kierkegaards værker gives både til tredjeudgaven fra Gyldendal 1962-64 (*SV*) og til den nye tekstkritiske udgave *Søren Kierkegaards Skrifter* (*SKS*), udgivet af Søren Kierkegaard Forskningscenteret, København 1997 og frem. Henvisningerne følger ovennævnte princip.

Henvisningerne til Kants værker er fra samleudgaven *Werke*, udgivet af Wilhelm Weischedel, Wiesbaden 1956-64. Der henvises med årstal, bind, sidetal og afsnit.

***

- Hegel, G. W. F.: *Theorie Werkausgabe, Werke in zwanzig Banden*. Forkortet *WzB*.
—, *Frühe Schriften*, *WzB* 1.
—, *Jenaerschriften*, *WzB* 2.
—, *Phänomenologie des Geistes*, *WzB* 3.
—, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, *WzB* 7.
—, *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften I – III*, *WzB* 8-10.
—, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, *WzB* 12.
—, *Vorlesungen über die Philosophie der Religion*, *WzB* 16-17.
—, 1952: *Briefe von und an Hegel. Band 1 1765-1812*. Hamburg.
—, 2005: *Åndens Fænomenologi*. Gyldendal. København.

- Asendorf, Ulrich 1982: *Luther und Hegel. Untersuchungen zur Grundlegung einer neuen systematischen Theologie*. Wiesbaden.
- , 1986: “Die Weltgeschichte ist der Fortschritt im Bewußtsein der Freiheit – Hegels lutherisches Erbe als Frage an die lutherische Theologie” i *Freiheit aus der Wahrheit. Erbe und Auftrag der Lutherischen Reformation*, s. 103-118. Erlangen.
- Barth, Karl 1947: *Die Protestantische Theologie im 19. Jahrhundert*. Zürich.
- Bukdahl, Jørgen K. 1996: *Introduktion til Hegel*. Århus.
- Busche, Hubertus von 1987: *Das Leben der Lebendigen. Hegels politisch-religiöse Begründung der Philosophie freier Verbundenheit in seinen frühen Manuskripte. Hegel-Studien*, Beiheft 31. Bonn,
- Christensen, Darrel E. (red.) 1970: *Hegel and the Philosophy of Religion. The Wofford Symposium*. Haag.
- Cornehl, Peter 1971: *Die Zukunft der Versöhnung*. Göttingen.
- Dehs, Jørgen 1976: “Refleksion og erfaring – Forsøg over et tema i Hegels Phänomenologie des Geistes” i *Kritik nr. 40*, s. 109-127. København.
- Det danske Bibelselskab 1993: *Bibelen*. København.
- Dilthey, Wilhelm 1921: *Die Jugendgeschichte Hegels und andere Abhandlungen zur Geschichte des deutschen Idealismus*, bd. IV, Leipzig/Berlin.
- Drüe, Hermann m.fl. (red.) 2000: *Hegels “Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften” (1830). Ein Kommentar zum Systemgrundriß*. Frankfurt am Main.
- Düsing, Klaus 1973: “Die Rezeption der Kantischen Postulatenlehre in den frühen philosophischen Entwürfen Schellings und Hegels” i *Hegel-Studien*, Beiheft 9, s. 53-90. Bonn.
- , 1977: “Jugendschriften” i *Hegel. Einführung in seine Philosophie*, s. 28-42. Freiburg/München.
- Fackenheim, Emil L. 1967: *The Religious Dimension in Hegel's Thought*. USA.
- Fetscher, Iring 1970: *Hegels Lehre vom Menschen. Kommentar zu den §§ 387 bis 482 der Enzyklopädie der Philosophischen Wissenschaften*. Stuttgart-Bad Cannstatt.
- Fulda, Hans Friedrich, Henrich Dieter (red.) 1973: *Materialien zu Hegels “Phänomenologie des Geistes”*. Frankfurt am Main.
- Gadamer, Hans-Georg 1965: *Wahrheit und Methode*. Tübingen.

- , 1973: "Hegels Dialektik des Selbstbewußtseins" i *Materialen zu Hegels "Phänomenologie des Geistes"*, s. 217-242. Frankfurt am Main.
- Graff, Friedrich Wilhelm, Wagner, Falk (red.) 1981: *Die Flucht in den Begriff. Materialien zu Hegels Religionsphilosophie*. Stuttgart.
- Grøn, Arne 1979: "Ricoeurs fortolkningsteori" i *Paul Ricoeur. Fortolkningsteori*. København.
- , 1988: "Livsform og normativitet" i *Philosophia – Tidsskrift for filosofi*, nr. 1-2, s. 77-87. Århus.
- , 1989: "Frihed i religionsfilosofisk perspektiv" i *Frihed – idé og virkelighed*, s. 9-30. Frederiksberg.
- , 1997: *Subjektivitet og negativitet: Kierkegaard*. København.
- , 1999: "Anerkendelsens dialektik og begreb" i *Teologi og Modernitet*, s. 50-65. Århus.
- , 2002: "Subjektivitet og selvforhold" i *Psyke & Logos*, årg. 23, nr. 1, s. 186-199. København.
- Habermas, Jürgen 1986: *Der philosophische Diskurs der Moderne. Zwölf Vorlesungen*. Frankfurt am Main.
- , 1992: *Nachmetaphysische Denken. Philosophische Aufsätze*. Frankfurt am Main.
- Henrich, Dieter 1960: *Der ontologische Gottesbeweis*, Tübingen.
- , 1967: *Hegel im Kontexte*. Frankfurt am Main.
- , 1982a: *Fluchtlinien. Philosophische Essays*. Frankfurt am Main.
- , 1982b: *Selbstverhältnisse*. Stuttgart.
- , 1987: *Konzepte. Essays zur Philosophie in der Zeit*. Frankfurt am Main.
- , 1991: *Konstellationen. Probleme und Debatten am Ursprung der idealistischen Philosophie (1789-1795)*. Stuttgart.
- , 1999: *Bewußtes Leben*. Stuttgart.
- Honneth, Axel 1992: *Kampf um Anerkennung. Zur Grammatik sozialer Konflikte*. Frankfurt am Main.
- , 2001: *Leiden an Unbestimmtheit*. Stuttgart.
- Horstmann, Rolf-Peter 1968: *Hegels vorphänomenologische Entwürfe zu einer Philosophie der Subjektivität in Beziehung auf die Kritik an den Prinzipien der Reflexionsphilosophie*. Tyskland.

- , 1977: “Jenaer Systemkonzeptionen” i *Hegel. Einführung in seine Philosophie*, s. 43-58. Freiburg/München.
- , 1978: *Seminar: Dialektik in der Philosophie Hegels* (red.). Frankfurt am Main.
- , 1990: *Wahrheit aus dem Begriff. Eine Einführung in Hegel*. Frankfurt am Main.
- , 1999: Huggler, Jørgen: *Hegels skeptiske vej til den absolutte viden. En analyse af Phänomenologie des Geistes*. København.
- Hösle, Vittorio 1998: *Hegels System. Der Idealismus der Subjektivität und das Problem der Intersubjektivität*. Hamburg.
- Jaeschke, Walter 1983: *Die Religionsphilosophie Hegels*. Darmstadt.
- , 1986: *Die Vernunft in der Religion. Studien zur Grundlegung der Religionsphilosophie Hegels*. Stuttgart.
- , 2000: *Hegels “Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften” (1830). Ein Kommentar zum Systemgrundriß*. Frankfurt am Main.
- Jüngel, Eberhard 1977: *Gott als Geheimnis der Welt*. Tübingen.
- Kant, Immanuel 1956: *Kritik der reinen Vernunft, Werke II*. Wiesbaden.
- , 1958: *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten og Kritik der praktischen Vernunft, Werke IV*. Wiesbaden.
- , 1964: *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung? Werke VI*. Wiesbaden.
- Kierkegaard, Søren: *Søren Kierkegaards Skrifter (SKS) og Samlede Værker (SV)*.
- , *Philosophiske Smuler og Begrebet Angest*, bind 4 (SKS) og bind 6 (SV).
- , *Afsluttende uvidenskabeligt Efterskrift*, bind 7 (SKS) og bind 9 (SV).
- , *En literair Anmeldelse*, bind 8 (SKS) og bind 14 (SV).
- , *Sygdommen til Døden*, bind 11 (SKS) og bind 15 (SV).
- , 1968-78: *Søren Kierkegaards Papirer*, 2. forøgede udgave. København.
- Küng, Hans 1965: *Menschwerdung Gottes*. München.
- Löwith, Karl 1953: *Von Hegel zu Nietzsche. Der revolutionäre Bruch im Denken des neunzehnten Jahrhunderts. Marx und Kierkegaard*. Stuttgart.
- , 1964: “Hegels Aufhebung der christlichen Religion” i *Heidelberger Hegel-Tage 1962*, s. 193-236. Bonn.
- , 1974: “Philosophische Weltgeschichte” i *Hegel-Studien*. Beiheft 11, s. 3-27. Bonn.

- Nohl, Hermann 1907: *Theologischen Jugendschriften*, Tübingen.
- Oelmüller, Willy 1968/1969: "Geschichte und System in Hegels "Religionsphilosophie"" i *Philosophisches Jahrbuch*. 76. Jahrgang, s. 67-87. Freiburg/München.
- Oeing-Hanhoff, Ludger 1977: "Hegels Trinitätslehre. Zur Aufgabe ihrer Kritik und Rezeption" i *Theologie und Philosophie: Vierteljahresschrift*. 52. Jahrgang, s. 378-407. Freiburg.
- Pannenberg, Wolfhart 1967: *Grundfragen systematischer Theologie*. Göttingen.
- , 1972: *Gottesgedanke und menschliche Freiheit*, Göttingen.
- , 1974: "Die Bedeutung des Christentums in der Philosophie Hegels" i *Hegel-Studien*. Beiheft 11, s. 175-202. Bonn.
- , 1977a: "Der Gott der Geschichte. Der trinitarische Gott und die Wahrheit der Geschichte", i *Kerygma und Dogma*, 23. Jahrgang, s. 76-92. Göttingen.
- , 1977b: "Die Subjektivität Gottes und die Trinitätslehre" i *Kerygma und Dogma*, 23. Jahrgang, s. 25-40. Göttingen.
- , 1988: *Metaphysik und Gottesgedanke*. Göttingen.
- Peperzak, Adriaan von 1987: *Selbsterkenntnis des Absoluten. Grundlinien der Hegelschen Philosophie des Geistes*. Stuttgart-Bad Cannstatt.
- Poulsen, Birgitte Kvist 2002: "Ånd som erfaret bevidsthed" i *Tilblivelsens Tid – Fire betragtninger over religion og filosofi*, s. 85-114. København.
- , 2004: "Die Zweideutigkeit der Reflexion bei Kierkegaard und Hegel" i *Kierkegaardiana* 23, s. 41-59 København.
- , 2005a: "Begybet Angest" i *Den udødelige. Kierkegaard læst værk for værk*, s. 119-136. København.
- , 2005b: "Geist und Bewußtsein bei Kierkegaard und Hegel" i *Hegel Jahrbuch 2005. Teil III*, München.
- Pöggler, Otto 1973: *Hegels Idee einer Phänomenologie des Geistes*. Freiburg/München.
- Ricoeur, Paul 1982: "The Status of *Vorstellung* in Hegel's Philosophy of Religion" i *Meaning, Truth and God*, s. 70-88. Boston.
- , 1979: *Paul Ricoeur. Fortolkningsteori*. København.
- Rosenkranz, Karl 1988: *Georg Wilhelm Friedrich Hegels Leben*. Darmstadt.

- Schulz, Michael 1997: *Sein und Trinität. Systematische Erörterungen zur Religionsphilosophie G.W.F. Hegels im ontologiegeschichtlichen Rückblick auf J. Duns Scotus und I. Kant und die Hegel-Rezeption in der Seinsauslegung und Trinitätstheologie bei W. Pannenberg, E. Jünger, K. Rahner und H. U. v. Balthasar*. St. Ottilien.
- Schulz, Walter 1984: "Das Problem des Selbstbewußtseins in Hegels System" i *Philosophisches Jahrbuch*. 91. Jahrgang, s. 1-15. Freiburg/München.
- Siep, Ludwig 1979: *Anerkennung als Prinzip der praktischen Philosophie. Untersuchungen zu Hegels Jenaer Philosophie des Geistes*. Freiburg/München.
- , 2000: *Der Weg der Phänomenologie des Geistes. Ein einführender Kommentar zu Hegels "Differenzschrift" und "Phänomenologie des Geistes"*. Frankfurt am Main.
- Splett, Jörg 1965: *Die Trinitätslehre G.W.F. Hegels*. Freiburg/München.
- Taylor, Charles 1975: *Hegel*. Cambridge.
- Theunissen, Michael 1964/1965: "Die Dialektik der Offenbarung" i *Philosophisches Jahrbuch*. 72. Jahrgang, s. 134-160. Freiburg/München.
- , 1969: *Gesellschaft und Geschichte. Zur Kritik der kritischen Theorie*. Berlin.
- , 1970a: *Hegels Lehre vom absoluten Geist als theologisch-politischer Traktat*. Berlin.
- , 1970b: *Die Verwirklichung der Vernunft. Philosophische Rundschau*. Beiheft 6. Tübingen.
- , 1980: *Sein und Schein. Die kritische Funktion der Hegelschen Logik*. Frankfurt am Main.
- , 1982: *Selbstverwirklichung und Allgemeinheit. Zur Kritik des gegenwärtigen Bewußtseins*. Berlin.
- , 1994: "Vernunft, Mythos und Moderne" i *Vernunftbegriffe in der Moderne. Veröffentlichungen der Internationalen Hegel-Vereinigung. Band 20*, s. 31-54. Stuttgart.
- Trawny, Peter 2002: *Die Zeit der Dreieinigkeit. Untersuchungen zur Trinität bei Hegel und Schelling*. Würzburg.
- Trillhaas, Wolfgang 1971: "Felix Culpa. Zur deutung der Geschichte von Sündenfall bei Hegel" i *Probleme Biblischer Theologie. Gerhard von Rad zum 70. Geburtstag*, s. 589-602. München.
- Wagner, Falk 1971: *Der Gedanke der Persönlichkeit Gottes bei Fichte und Hegel*. Gütersloh.